

KÖKSAV Yayınları

Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu

Yazar(lar): Temuçin Faik Ertan

Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Kaynak: *KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt II, Sayı 2 (Güz 2000), ss. 209-225

ISSN: 1302-292X

Yayıncı: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı (KÖKSAV)

Baskı Tarihi: 2000

URL: <http://www.koksav.org.tr/arsiv/20002218.pdf>

KÖKSAV Arşivini kullanmış olmanız <http://www.koksav.org.tr/arsiv/bilgi/ilkeler.php>'deki KÖKSAV Yayınlarının Kullanım Şartları ve Sınırlamaları'nı kabul etmiş olduğunuzu göstermektedir. KÖKSAV Yayınlarının Kullanım Şartları ve Sınırlamaları'na göre, eğer kayıtlı değilseniz, derginin bütün bir sayısını indiremez, bir makalenin birden çok nüshasını çoğaltamazsınız. Ayrıca KÖKSAV Yayınlarının içeriği ticarî olarak değil, ancak kişisel olarak kullanılabilir.

Eserin daha çok kullanım hakkına sahip olmak için <http://www.koksav.org.tr/yayin/iletisim.php>'de bilgilerine erişebileceğiniz yayıncı ile temas kurunuz.

KÖKSAV bağımsız, günlük siyasî konumu olmayan, gönüllü olarak hizmet veren vakıf statüsünde bir kurumdur; merkezine Türkiye ve Türk dünyasını alarak araştırmalarını ulusal ve uluslar arası sosyal, siyasî ve stratejik konulara yoğunlaştırır, araştırma ve incelemeler yapar ve yayar. KÖKSAV hakkında daha çok bilgi edinmek için, lütfen koksav@koksav.org.tr adresinden temas kurunuz.

KÖKSAV Yayınlarında ifade edilen bütün görüşler, değerlendirmeler ve varılan sonuçlar yalnızca yazar(lar)ına aittir.

© KÖKSAV 2012 Ankara

KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı
KÖKSAV . Ankara

<http://www.koksav.org.tr>

Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu

Temuçin F. Ertan

Temuçin F. ERTAN, "Armenian Problem in Lausanne Conference", *KÖK Journal of Social and Strategical Research*, Vol. II, Num. 2, (Autumn 2000), 209-225.

The Lousanne Peace Treaty, like many of the historical problems, was also the critical point with reference to the Armenian problem. Although there was not any condition directly connected with the Armenian in this treaty, it has been clearly known that this has been a subject matter of Turkey and certainly of the Europeans as well. Moreover, we cannot mention that the Europeans abandoned the Sevres treaty at all. Therefore, the Armenian problem has always been put on the agenda with a great or little importance during the history.

Key words: Türkiye, Lousanne Conference, Armenian problem, genocide, Misak-ı Milli

Ermeni Sorununun Doğuşu ve Gelişimi:

Siyasal antlaşmalar nedenleri ve sonuçlarıyla, gerek bölgesel, gerekse dünya genelinde milletler üzerinde etkili olurlar ve tarihsel dostluklarla düşmanlıklara başlangıç teşkil edebilirler. Görüşmeler, konferanslar, sözleşmelerle iradî veya gayriiradî sınırlar oluşturulur, devletler kurulur, ülkeler paylaşılır ve uluslar bölünebilir. Bu yolla bazen tarihsel sorunlar çözümlenebilir, bazen de tarihsel düşmanlıklar belirir ya da keskinleşebilir.

Osmanlı devletinin parçalanma sürecinde imzalanan çok sayıda antlaşma gibi Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları da günümüze değin devam eden bölgesel ve dünyayla ilgili pek çok soruna kaynaklık teşkil etmişlerdir. Bu antlaşmalar hemen her hükmüyle, Osmanlı'nın çöküşünü ve parçalanmasını hızlandıran, Osmanlı sınırları içinde yeni devletler oluşturan ve özellikle Balkanlarda günümüze değin devam eden çatışmalara katkı sağlayan bir nitelik taşımaktadırlar.¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşmasıyla Rusya'nın çok kazançlı çıkması ve bunun üzerine yeniden toplanan bir konferans sonunda imzalanan Berlin Antlaşması, pek çok konuda olduğu gibi Ermeni Sorunu açısından da bir dönüm noktası olma özelliği taşımaktadır.

29 Maddeden ibaret olan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşmasında yer alan Anadolu'nun doğusunda Ermenilerle meskün yerlerde ıslahat yapılması ve Ermenilerin Kürtler ve Çerkeslere karşı himaye edilmesi gerektiğine hüküm (Kartal 1983: 66) Ermeni Sorununun uluslar arası alana taşınması yolundaki ilk adımdır.

---

¹ Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları sonunda Osmanlı toprakları üzerinde Romanya, Sırbistan ve Karadağ gibi devletler oluşturulmuştur. Ayrıca Ayastefanos Antlaşmasında büyük bir Bulgaristan devletinin kurulması öngörülürken, Berlin Antlaşmasında bundan vazgeçilmiş, yerine Osmanlı'ya bağlı özerk küçük bir Bulgar prensliği kurulmuştur. Bunların yanı sıra Bosna-Hersek'in de Osmanlı toprağı olduğu kabul edilmekle birlikte, yönetimi Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna bırakılmıştır. Teselya ise Yunanistan'a verilmiştir (Kartal 1983: 64-66, 76-77).

Ayastefanos Antlaşmasının Rusya, İngiltere ve Avusturya-Macaristan arasında tadil edilmesi konusunda anlaşmaya varılması üzerine Berlin’de yeni bir kongre toplanmış ve bu kongre sonunda da Ayastefanos Antlaşması yerine yeni bir antlaşma imzalanmıştır. Temmuz 1878’de imzalanan Berlin Antlaşmasında da Ayastefanos Antlaşmasında olduğu gibi "Ermenilerin oturmakta bulunduğu Anadolu vilayetlerinde yeni bir idare tarzının kurulması ve Ermenilerin Kürtlerle Çerkeslere karşı korunması" şeklindeki hüküm (Karal 1983: 77) bu kez "yeni bir idare tarzının kurulması" şeklindeki ifadeyle ayrı bir yurt sürecinin başlamasına neden olmuştur. Böylece 19. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Ermenileri üzerindeki emelleri, rekabetleri ve tahrikleri, Ermeni Patrikhanesi, kiliseleri ve komitelerinin de yoğun faaliyetleri sonucu Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla uluslar arası bir niteliğe bürünmüş ve "Anadolu Islahatı" adı verilen bir anlayışla Ermeniler lehine müdahale kapısı aralanmıştır (Süslü 1995: 120)

Görüldüğü gibi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından önce herhangi bir sorun olarak görülmeyen Ermenilerin konusu, bu savaş sonrasında imzalanan antlaşmalarla uluslar arası bir sorun niteliğine büründürülmüş ve Osmanlı devletinin yıkılışına, hatta günümüze değin çok sayıda toplantı ve konferansta gündeme getirilmiştir. Hatta, bundan sonraki süreçte Osmanlı devleti ve yıkılmasından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni uluslar arası alanda sıkıştırmak için ciddi bir koz olarak kullanılmıştır.

Berlin Antlaşmasından sonraki yıllarda, özellikle Rusya ve İngiltere tarafından kışkırtılan ve desteklenen Ermeniler, Osmanlı yönetimine karşı sık sık eylemler yapmışlar ve isyanlar çıkarmışlardır. Sorun, yıllar geçtikçe bir iç konu olmaktan çıkarak uluslar arası bir niteliğe bürünmüş ve Osmanlı devletinin iç işlerine müdahale yolunda önemli bir gerekçe teşkil etmeye başlamıştır.

1878 yılından itibaren Osmanlı topraklarında genelde ihtilâlcî nitelik taşıyan Ermeni örgütlerinin kurulması da bu uluslar arası desteğin bir sonucudur.² İhtilâlcî Hınçak Partisi (Hınçak) ve Ermeni İhtilâlcî Federasyonu (Daşnaksütyun, Taşnak) gibi örgütlerin kurulmasından sonra Ermeni isyanları ve terör hareketleri hızla artmaya başlamıştır. Bu tedhiş hareketlerinin artmasında Hınçak ve Taşnak örgütlerinin plân ve programlarında yer alan ifadelerin ve hedeflerin yönlendirici ve kışkırtıcı olduğu bir gerçektir.³

Bu tarihlerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde Ermeni terör grupları aldıkları uluslar arası desteğin de etkisiyle Erzurum'da, Sasun'da, Zeytin'da, Van'da, Adana'da isyanlar çıkarıp olaylara neden olmuşlardır. Yine Babı Ali Gösterisi ve Osmanlı Bankası Baskınında da Hınçak Cemiyetinin doğrudan

² Osmanlı sınırları içindeki Ermeni cemiyetlerinin ilki 1860'da İstanbul'da kurulan "Hayırsever Cemiyeti"dir. 1860-1878 yılları arasında kurulan Ermeni Cemiyetleri genelde toplumsal nitelik taşımaktadırlar. İhtilâlcî nitelik taşıyan ilk cemiyet 1878'de Van'da kurulan "Kara Haç" cemiyeti olduğu söylenebilir (Gürün 1983: 128-129).

³ Örneğin 1892 yılında toplanan Taşnak kongresinden sonra belirlenen metotlar özetle şunlardır: Çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak, her yola başvurarak halkın maneviyatını ve ihtilâlcî faaliyetlerini artırmak, halkı silâhlendirmek için her yola başvurmak, ihtilâl komiteleri teşkil ederek aralarında irtibat sağlamak, kavgayı teşvik etmek ve hükûmet yetkililerini, muhbirleri, hainleri ve soyguncuları yıldırarak, insan ve insan nakliyatı için ulaştırmayı sağlamak, hükûmet müesseselerini yağmalamak ve harap etmek (Gürün 1983: 133-134).

rolü olmuştur.

Tüm bu isyan ve kanlı olaylara karşın, Osmanlı yönetiminin Ermenilere karşı ön yargılı yaklaşmadığı ve hatta eskiden olduğu gibi “millet-i sadıka” anlayışını bir gereği olarak çok sayıdaki Ermeni'ye üst düzey yöneticilik verdiği bir gerçektir. Bu anlayış Ermenilerin yönetime katılması yolunda da kendini göstermiştir. 1877 yılında toplanan ilk Osmanlı Mebusan Meclisinde 9 Ermeni mebus bulunurken, 1908'deki İkinci Meşrutiyet sonrasında toplanan mecliste bu 11'e ulaşmıştır. 1914 Osmanlı meclisinde ise 12 Ermeni mebus olarak yer almıştır (Koçaş 1967: 95-96). Ayrıca, çok sayıda Ermeni nazırlık ve Ayan Meclisi üyeliği gibi görevlerde bulunmuşlardır.⁴

Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında Ermeni Sorunu

Osmanlı yönetiminin bütünleştirici politikasına karşın Ermeniler, yıkıcı ve ayrılıkçı tutumlarını Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın yanında yer alarak devam ettirmişlerdir. Osmanlı devletinin seferberlik ilânından birkaç gün sonra Andırın'da Ermenilerin Müslümanlara saldırısıyla başlayan olayların doğuda Van, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Trabzon gibi yerleşim merkezlerinde Ermeni saldırıları şeklinde devam etmesi (Süslü 1995: 203) ve Ruslar tarafından silâhlendirilen Ermenilerin düşman ordularının ilerlemesini kolaylaştırması, Osmanlı hükümetini harekete geçirmiştir. Osmanlı Hükümeti son çare olarak 14 Mayıs 1915 tarihinde tehcir kanunu adıyla bilinen bir sevk ve iskân kanunu çıkarmıştır. Bu kanunla devlete karşı casusluk ve hiyanetleri görülenlerin ayrı ayrı veya birlikte savaş alanlarından uzak yerlere gönderilmesi hedeflenmiştir (Süslü 1995: 203). Bu kanunda Ermenilerle ilgili herhangi bir özel ifade söz konusu değildir. Sevk ve İskân Kanununun uygulanması da Ermeni isyanlarını durduramamıştır. Kanun sonrasında bu isyanların batıya doğru kaydığı görülmüştür. Urfa, İzmit, Adapazarı, Bursa, Adana, Samsun, İzmir, Şarki karahisar ve Yozgat gibi yerleşim merkezlerinde Osmanlı yönetimini zor durumda bırakan isyanlar çıkmıştır (Talat Paşa 1986: 86-94). Bu isyanlar ve saldırılar Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzurum'a giren Rus subayları tarafından da doğrulanmıştır (Talat Paşa 1986: 98 v.d.)

Bundan sonraki günlerde savaş bölgelerinde bulunan Ermenilerin bir kısmının düşman saflarına katılmaları, Osmanlı askerini arkadan vurmaları ve casuslukta bulunmaları nedeniyle cephe gerilerine sevk edilmeye başlanmıştır. Göçler ve isyanlar sırasında Ermenilerden ölenlerin olması, günümüze kadar devam eden soy kırım iddialarına kaynaklık teşkil etmiştir. Oysa devletin başka bölgelere sevk ve iskân edilen Ermenilerle ilgili olarak resmî bir yok etme politikası olmadığı gibi, aksine Ermenilerin muhacirlere ayrılan tahsisattan yararlanması, malî ve ekonomik sorunlarının halledilmesi, gayrimenkullerinin muhafaza ve tanzim edilmesi, gittikleri yerlerde arazi, emlak ve iş sağlanması gibi kolaylıkların gerçekleştirilmesi

⁴ Agop Kazazyan (Maliye), Garabet Artin Davut (PTT ve Bayındırlık), Andon Tıngır (PTT), Oskan Mardikyan (PTT), Berdos Hallacyan (Bayındırlık), Krikor Sinapyan (Bayındırlık), Krikor Agaton (Bayındırlık), Gabriel Noradunkyan (Bayındırlık ve Dış işleri) gibi şahıslar bakanlık yapmışlardır. Yine Ohannes Kuyumcuyan, Abraham Eramyan, Manuk Azaryan, Gabriel Noradunkyan ise Ayan Meclisi üyeliği yapmışlardır (Koçaş 1967: 94-95).

için komisyonlar kurulmuştur (Süslü 1995: 204).

Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşını kaybetmesi ve Mondros Mütarekesini imzalamasından sonraki dönemde Ermeni göçü ve katliam iddiaları, Avrupalılar tarafından bir harp propagandası olarak ve yapılan işgallere gerekçe anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Mondros Mütarekesinin 24. Maddesinde yer alan ifadelerden Doğuda bir Ermeni devletinin kurulması konusunda Batı'dan destek alabileceklerini anlayan Ermeniler, 30 Kasım 1918'de İtilâf Devletlerine başvurarak bağımsız bir Ermenistan kurulmasını istemişlerdir. 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansında da bu isteklerini dile getiren Ermeniler,⁵ Millî Mücadele boyunca aynı hedeflere yönelik olarak, üç farklı coğrafyada faaliyetlerine hız vermişlerdir. Öncelikle Fransız işgalinde bulunan Çukurova bölgesiyle Urfa, Antep ve Maraş'ta Türkler üzerinde baskı kurmak istemişler ve hatta Fransızların desteğinde 5000 kişilik bir jandarma birliği oluşturarak, Türkler üzerine saldırılar düzenlemişlerdir.

Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kurma girişimlerine Millî Mücadelenin ilk günlerinden itibaren tedbirler alınmaya başlanmış ve Erzurum ile Sivas Kongreleriyle Ermeni hedeflerinin önüne set çekilmesi yolunda kararlar alınmıştır.

Diğer taraftan Sovyet sınırları içinde kalan Ermenistan'da kurulan hükûmet de Mondros Mütarekesiyle Türklerin içine düştüğü olumsuz koşullardan yararlanarak, doğudan saldırıya geçmiştir.

İtilâf Devletleri ise Osmanlı hükûmetleri üzerinde baskı kurarak, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki sevk ve iskân uygulamasıyla ilgili olarak çok sayıda asker ve bürokratin tutuklanmasını ve cezalandırılmasını sağlamışlardır. İtilâf Devletleri bu yolla bir yandan Ermenileri tümüyle kendi taraflarına çekerken, diğer yandan yurtseverler ve işgale karşı çıkanlar üzerinde ciddî bir baskı kurmuşlardır. Bu politikaya keskin bir İttihatçı düşmanı olan Damat Ferit ve hükûmetlerinin de çanak tutmuş olması, İtilâf Devletlerinin işini oldukça kolaylaştırmıştır.⁶ Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kurulması yolunda en ileri adımının 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşmasının olduğu söylenebilir. Sevr Antlaşmasında yer alan Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulmasıyla ilgili hüküm⁷, Batılı devletlerin Şark Meselesinin (Doğu Sorunu) Ermeni boyutunu çözme girişimlerinde en ileri noktaya ulaştıkları gelişmedir. Bu antlaşma ile bir Ermeni devletinin varlığı,

⁵ Ermeniler Paris Barış Konferansına iki delegasyonla katılmışlardır. Burada verdikleri muhtıra da Kafkas Ermeni Cumhuriyeti arazisi ile beraber Kilikya ve yedi ilden oluşan bir bağımsız Ermenistan kurulmasını, bunun devletlerden birinin manda yönetimine verilmesini, ayrıca katliama(!) katılmış olanların cezalandırılmalarını istemişlerdir (Gürün 1983: 249).

⁶ İttihatçıların yargılanmalarıyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Akşin (1976: 197-205).

⁷ Sevr Antlaşmasınının 88. Maddesi: "Türkiye öteki müttefik devletlerin yapmış oldukları gibi Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığına bildirir"; 89. Maddesi: "Öteki bağıtlı yüksek taraflar gibi, Türkiye ile Ermenistan da, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde, Türkiye ile Ermenistan arasında sınırın saptanması işini ABD Başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürülebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırılmışlardır". 230. madde ise "Osmanlı Hükûmeti 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğunun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasında işlenen topluca öldürmelerden sorumlu olan ve müttefik devletlerce istenen kişileri kendilerine teslim etmeyi yükümlenir" şeklindedir (Meray-Olcay 1977: 784 vd.)

ilk kez bir siyasal belgede somut olarak yer almıştır. Ancak Anadolu topraklarının bölüşülmesi ve üzerinde yeni devletler kurulmasını öngören Sevr Antlaşmasının TBMM tarafından kabul edilmemesi, doğal olarak Ermeni devletinin kurulması projesinin de uygulamaya sokulmasını imkânsız hâle getirmiştir.

Ayrıca Türk tarafının elinde bulunan ve Sevr Antlaşmasıyla taban tabana zıt bir nitelik taşıyan Misak-ı Milli'nin de ülke bütünlüğü ve tam bağımsızlık konularındaki tavizsiz niteliği, daha en başından itibaren Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kurma projelerinin ham bir hayalden öteye geçemeyeceğini göstermiştir.

Ermeni konusundaki dönüm noktalarından bir diğeri, TBMM Hükûmeti ile Ermenistan arasında 2-3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşmasıdır. Kazım Karabekir komutasındaki ordular tarafından püskürtülen Ermenilerin isteği sonucu imzalanan bu antlaşmayla Ermenistan Hükûmeti, TBMM'nin varlığını kabul etmiş, Misak-ı Milli'yi tanımış ve hepsinden önemlisi Türk topraklarındaki taleplerinden vazgeçtiğini açıklamıştır (Soysal 1983: 17-23). Gümrü Barışı bu niteliğiyle 1878'den beri gündemde bulunan Ermeni Sorununun ortadan kalkmış olduğunu kanıtlamaktadır. Çünkü bu tarihe kadar uluslar arası antlaşmalarla örtülü ya da açık olan gündeme getirilen Ermeni Sorunu veya Ermeni yurdu konusu, bu kez doğrudan doğruya Türklerle Ermeniler arasında imzalanan bir ikili antlaşma sonunda tartışılmaz bir biçimde sonuçlandırılmıştır. Kaldı ki, Ermenilerle ilgili olarak imzalanan daha önceki antlaşmaların hemen hepsi çok taraflıdır ve hepsinden önemlisi de Ermeniler doğrudan kendilerini temsil etmemişlerdir. Bu kez Ermenilerin doğrudan katıldığı ve taraf olduğu bir ikili antlaşmayla Türk vatanının bütünlüğünün tanınmış olması, konunun çözümü açısından gerçekten önemli bir adımdır.

Türklerle Ermeniler kendi iradeleriyle sorununun çözümü yolunda önemli bir aşama kaydederken, konuyla doğrudan ilgili olmayan Batılı devletler, Doğu Sorununun çözümünde en ileri noktaya ulaştıkları Sevr Antlaşmasının hayata geçirilmesinden umutlarını kesmemişlerdir. Batılı devletler Doğu Sorununu kendi çıkarları doğrultusunda çözmek ve Sevr'i kabul ettirmek için Doğu Anadolu'da ve Çukurova'da Ermenileri kullanırken, Batı cephesinde ise Yunanlılardan yararlanmışlardır. Yunan ilerlemesinin 11 Ocak 1921'de TBMM Ordusu tarafından durdurulması üzerine Sevr Barışını görüşmelerle kabul ettirme yoluna yönelmişlerdir. Türk direnişi karşısında Londra'da bir konferans düzenleyen İtilâf Devletleri, İstanbul Hükûmetinin yanı sıra TBMM Hükûmetini de davet ettikleri konferans sırasında Ermeni yurdu konusunu bir kez daha gündeme getirmişlerdir. Londra Konferansında "Milletler Cemiyetinin bir Ermeni yurdu kurulması için Doğu illerinden Ermenistan'a bırakılacak arazinin tespiti hususunda bir komisyon oluşturulması ve Türkiye'nin bu komisyonu kabul etmesi" şeklinde bir teklif getirilmiştir (Atatürk 1960: 753). Bu öneri kısmen bir yumuşama gibi görünse de, Sevr'in özü değişmemiş ve Misak-ı Milli'ye olan aykırılık devam etmiştir. Doğal olarak da İtilâf Devletlerinin bu yeni önerisi TBMM Hükûmeti temsilcisi tarafından kabul edilmemiş ve konferans başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bu arada Sakarya Zaferi sonrasında 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşmasıyla daha önce imzalanmış olan Gümrü ve Moskova Antlaşmaları geliştirilmiş ve Sovyet sınırları içindeki Ermenistan Hükûmeti, Misak-ı Milli ile

belirlenen Türk sınırlarını bir kez daha kabul etmiştir (Soysal 1983: 39-47).

Yine Sakarya Zaferi sonrasında Fransa ile de 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşmasında imzalanmıştır (Soysal 1983: 48-60). Bu antlaşmada Ermenilerle ilgili hiçbir ifadeye yer verilmemiş olması, daha önceleri Güney Cephesinde Ermenilere yardım eden ve gerektiğinde de yardım alan Fransızların, bu politikalarının başarısızlığını kabul ettikleri şeklinde yorumlanabilir.

İtilâf Devletlerinin Millî Mücadele döneminde Ermeni Sorunuyla ilgili girişimleri bunlarla sınırlı kalmamıştır. Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Batılı devletlerin Türk tarafına Mart 1922'de önerdikleri barış taslağında Ermeni yurduyla ilgili olarak Sevr mantığına dayalı yeni yaklaşımlar yer almıştır. Bu barış taslağında da bir Ermeni yurdu kurulması konusunda Milletler Cemiyeti'nin yardımına başvurulması öngörülmektedir (Atatürk 1960: 753). Bu teklif de Misak-ı Millî konusundaki kararlılığından sapma olmayan TBMM Hükûmeti tarafından reddedilmiştir.

Bu son barış taslağı Türk tarafının sadece Yunan işgali kaldırmak için değil, Ermeni Sorununun çözümü için de Batı Cephesinde kapsamlı ve kesin sonuçlu bir askerî harekâta girişmesinin şart olduğunu göstermiştir. Türk ordusunun, Yunan ordusunu Anadolu'dan çıkarması, Yunan işgalinin sona erdirilmesinin yanı sıra, Ermeni sorununu da nihâî olarak çözümlenecek bir adım olarak görülmüştür.

26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz sonucu Yunan ordusu Anadolu'dan tümüyle çıkarılmış ve 3 Ekimde Mudanya Mütarekesi görüşmeleri başlamıştır. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi ile Türk-Yunan çatışması sona ermekle kalmamış, aynı zamanda İtilâf Devletleri TBMM'nin varlığını ilk birlikte hareket ederek kabul etmek zorunda kalmışlardır. Mudanya Mütarekesi sonrasında ise barış antlaşması için yoğun bir tartışma ve görüş alışverişi dönemi başlamıştır.

Lozan Görüşmeleri Sırasında Ermeni Sorunu:

TBMM Hükûmetinin İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan (Saka) Beyler tarafından temsil edildiği Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de başlamıştır. Lozan'a gönderilen Türk heyetine, TBMM Hükûmeti tarafından verilen 14 maddelik yönergenin iki maddesinde yer alan konularda tavize yanaşılması kesin olarak ifade edilmiştir. Bu yönergede yer alan 1. Madde doğu sınırı ile ilgilidir ve buna göre Ermeni yurdu bahis konusu dahi edilmeyecek ve konu gündeme gelirse, görüşmeler kesilecektir (Türk İstiklâl Harbi 1995: 195-196). Taviz verilmemesi istenen diğer konu ise, 8. Maddede yer alan kapitülasyonların kaldırılmasıdır.

Ermeni yurdu ve kapitülasyonlar konularındaki tavizsizlik anlayışı, doğrudan doğruya Misak-ı Millî'nin bir sonucudur. Ermeni yurdu konusundaki kararlılık toprak bütünlüğü anlayışının bir yansıması, kapitülasyonların kaldırılması ise tam ve kesin bağımsızlık anlayışının bir sonucudur.

Lozan Konferansının tüm oturumlarıyla çok çetin geçeceği ve taban tabana zıt düşüncelerin sert tartışmalara yol açacağı daha ilk günden belli olmuştur. İsmet Paşa, açılış günü Lord Curzon'a, -tüm diplomatik eğilimleri bir tarafa bırakarak- cevaben yapmış olduğu konuşmada, 1918 yılından sonra Türk milletinin maruz kaldığı saldırıların ve hücumların hiçbir askerî gerekçeye dayanmadığını, bu

saldırıların Türk topraklarının en zengin ve gelişmiş kısımlarını mahvetmek ve yıkmak amacına yönelik olduğunu ve bunu mazur göstermenin mümkün olmadığını ifade etmiştir (İnönü 1987: 60). İsmet Paşa, konferansa katılan hemen herkesi şaşkırtan konuşmasında genel barışın ve düzenin devletlerin birbirlerinin haklarına ve hürriyetine saygı gösterilmedikçe gerçekleşmeyeceğini ve Türk tarafının bu konuda iyi niyet taşıdığını ve samimî olduğunu dile getirmiştir (İnönü 1987: 60-61). Yine konferansın daha ilk günlerinde ortaya çıkan bir başka gerçek ise, bir tarafta Türklerin, diğer tarafta ise diğerlerinin (İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan v.s.) bulunduğu görülmesidir. Ayrıca Türk tarafının Millî Mücadelenin galibi olarak Mudanya'yı esas almasına karşın, İtilâf Devletleri Birinci Dünya Savaşının galibi olarak Mondros'un ruhuna uygun bir antlaşma peşinde oldukları anlaşılmıştı. Bir başka deyişle iki tarafın da kendisini galip taraf olarak görmesi, konferansın hiç de kolay geçmeyeceğini daha ilk günlerde göstermiştir.

Ermenilerin çalışmaları ve konferansı etkileme çabaları, görüşmelerin başlamasıyla birlikte hız kazanmıştır. Ermenilerin, konferansın ilk günlerinde sundukları muhtırada, Türklerin 1.250.000 Ermeni'yi katlettikleri, 700.000 Ermeni'nin de çeşitli ülkelere göç etmek zorunda bırakıldığını iddia ederek, ABD başkanının hakemliğinde Ermeniler için bir arazinin belirlenmesi, Erivan Cumhuriyeti'nin sınırlarının Doğu illerinden toprak verilerek genişletilmesi ve denizden çıkış için bir liman verilmesi, Kilikya'nın da bu sınırlar içine dâhil edilmesi yönündeki isteklerini bir kez daha yinelemiştir.⁸

Bu tür beklenti ve baskılara karşı, görüşmelerin başlamasından sonra henüz Ermeni konusunun resmen gündeme gelmediği dönemlerde bile İsmet Paşa, hazırlık anlamında Ankara'nın görüşlerini almak istemiştir. İsmet Paşa'nın Ermenilerle ilgili olarak Ankara'ya çekmiş olduğu ilk telgraf, konferansın başlamasından beş gün sonradır. İsmet Paşa'nın Heyet-i Vekile Riyasetine (Rauf Bey) çekmiş olduğu 25 Kasım 1922 tarihli telgrafta, gerek İngilizlerin, gerekse özellikle de Amerikalıların, Türkiye'deki Ermenilerin kimlerle ve nasıl mübadele olacağını sordukları bildirmiştir. İsmet Paşa aynı telgrafta Ermenilerin ülke dışına çıkarılmalarının dünyaya açıklanamayacağını ve bu dönemde Anadolu'da yeniden bir tehcir ve teb'id yapılması gerektiğini belirtmiştir (Şimşir 1990: 124-125). Bu telgraftan Rumlarda olduğu gibi Ermenilerle Türkler arasında da bir mübadelenin gündemde olduğu ve bunun şartlarının konuşulabileceği görülmüştür. Yine aynı telgraftan da anlaşıldığı gibi, Lozan'da Ermeni Sorunu denildiğinde, hem Ermeni yurdu, hem de Türkiye'de yaşayan Ermenilerin mübadele edilmesi konuları tartışılacaktır.

İsmet Paşa ilk telgrafından hemen bir gün sonra çektiği yeni bir telgrafla, Lozan'a Ermeni heyetinin geldiğini ve dışarıda kalan 700.000 Ermeni için yer istediklerini bildirmiş ve ayrıca Ermenilerin konferansta olağan üstü yaygara yapabileceklerine işaret etmiştir.

Rauf Bey, bu ikinci telgrafa verdiği cevapta Ermeni heyetinin verdiği 700.000 rakamının abartılı olduğunu, Kilikya'da yerli ve dışarıdan gelmiş ve kendi rızalarıyla çıkan Ermenilerin sayısının 45.000 olduğunu ifade etmiştir (Şimşir 1990: 136). Daha konferansın ilk günlerinden itibaren tarafların elindeki rakamlar

⁸ Hadisyan'dan alınan bu muhtıranın tam metni için bkz. Uras (1950: 723 vd.)

konusunda ciddi farkların bulunduğu da gözden kaçmamıştır.

Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey bu telgrafın hemen peşinden mübadele ile ilgili telgrafa da cevap vermiştir. Buna göre Türkiye'deki Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi ve Türk Ortodokslarının ayrı bir hak iddia etmemek şartıyla memlekette kalmaları fikir ve kararında olduğunu açıklamıştır (Şimşir 1990: 143).

Bu telgraflarda henüz resmî bir oturumda gündeme gelmemekle beraber, tarafların Ermeni konusunda gayriresmî yollardan nabız yokladıkları anlaşılmaktadır. Yine Ermenilerle ilgili resmî görüşmelerin başlaması öncesinde İsmet Paşa, 6 Aralık 1922'de Ankara'ya çekmiş olduğu telgrafta yerli Ermenilerle Ermenistan'daki Türklerin mübadelesi konusunda kiminle görüşmesi gerektiğini sormuş ve asıl olarak kendisine göre Ermeni mübadelesi için muhatabının bulunmadığını ifade etmiştir. İsmet Paşa aynı telgrafta Amerikanın bütün misyonerlerinin ve bütün Ermeni cemaatlerinin Lozan'a geldiklerini, Ermeni yurdu ve azınlıklar hukukunu reddettiğini onlara açıklamak isteğini bildirmiştir (Şimşir 1990: 172).

Burada Ermeni mübadelesi konusunda Heyet-i Vekile ile İsmet Paşa'nın birbirlerine ters düştükleri anlaşılmaktadır. Bir gün sonra Rauf Bey'in İsmet Paşa'ya konuyla ilgili olarak çekmiş olduğu telgraf aynen şöyledir: "Şimdi aldığım Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesine dair mütalaa Heyet-i Vekilenin kararıdır. Şahsen zat-ı devletleriyle hem-fikir idim ve bugün de hem-fikirim. Bugün Heyet-i Vekile içtimainda tekrar mevzu-ı bahs ederek netice-i müzakeratı derhal arz edeceğim" (Şimşir 1990: 174). Bu telgraftan da anlaşıldığı gibi şimdilik Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında bir fikir ayrılığı olmamakla birlikte, hükümet Ermenilerin mübadele kapsamına alınması konusunda kararlı görünmektedir.

Ancak Rauf Bey'in ısrarıyla olsa gerek, aynı gün yapılan toplantıda Heyet-i Vekile, İsmet Paşa'nın Ermeni mübadelesi konusunda görüşünü kabul etmiş ve bunu da yeni bir telgrafla İsmet Paşa'ya bildirmiştir (Şimşir 1990: 176).

Lozan'da Türk Heyeti üzerinde, hemen her konuda olduğu gibi Ermenilerin istekleriyle ilgili olarak da çok yönlü bir baskı oluşturulmak istenmiştir. Türk tarafı bir yandan resmî görüşmelerde sıkıştırılmak istenirken, diğer taraftan gayriresmî olarak özel toplantı ve görüşmelerle de benzer biçimde zorlamalar gerçekleştirilmiştir. Özellikle, Ermeni Sorunu konusunda Amerikalılar, bazı İsviçreliler ve Lozan'a gelen Ermeni ileri gelenleri resmî görüşmeler dışında da istediklerini elde etmek, Türk Heyeti üzerinde baskı oluşturmak için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bunlardan biri resmî oturumların başlaması öncesinde İsmet Paşa ile Noradunkyan Paşa arasında gerçekleşen görüşmedir. Osmanlı devletinde Hariciye Nazırlığına kadar yükselen Ermeni temsilci Noradunkyan Efendi, bu görüşmede Ermeniler için yurt isteğini bir kez daha, biraz da sert bir biçimde dile getirmişse de, İsmet Paşa'dan azar ıstımış ve nasihat dolu sözler alarak görüşmeyi terk etmek zorunda kalmıştır (İnönü 1987: 79-81; Şimşir 1990: 192).

Lozan'da azınlıklarla ilgili resmî görüşmeler 12 Aralık 1922'de başlamıştır. Ancak bu toplantı baskın şeklinde gerçekleşmiştir. Azınlıklarla ilgili görüşmelerin, bir gün önce gece yarısı bildirilmesi nedeniyle İsmet Paşa gereken hazırlığı yapamadan oturuma katılmak zorunda kalmıştır (İnönü 1987: 79; Bilsel 1933: 272; Karacan 1943: 128). Oturumda söz alan İngiliz temsilci Lord Curzon, yapmış

olduğu konuşmada azınlıklar nedeniyle tüm dünyanın konferansla ilgilenmeye başladığını, Mütteliklerin amacının Anadolu'da yaşayan Hristiyanları himaye etmek ve mümkün ise, onları kurtarmak olduğunu ifade ettikten sonra, Rumların, Yahudilerin, Asurîlerin, Gildanîlerin, Nasturîlerin ve Ermenilerin himaye görmesi gerektiğine işaret etmiştir. Ermenilerin üzerinde uzun duran Lord Curzon, bu topluluk için Kuzeydoğu vilâyetlerinden ve Çukurova'dan yurt istemiş, azınlıklarla ilgili isteklerini şu üç başlıkta toplamıştır: 1-Çok geniş bir genel af. 2- Askerlikten makûl bir bedel karşılığında kurtulma. 3-Serbest gidip gelme (Bilsel 1933: 272; Karacan 1943: 129; Türk İstiklâl Harbi: 244-245).

Lozan Görüşmeleri Türk basını kadar İngiliz basınının da ilgisini çekmiştir. *The Times* gazetesinde yer alan ifadelerle göre, 12 Aralık tarihli oturumda Lord Curzon yapmış olduğu konuşmada, topraklarını terk eden Ermenilerin mümkün olduğu kadar çoğunun geri dönmesi gerektiğini, Türklerin Ermenilere ait topraklar konusunda bir şeyler yapmasının beklendiğini ve Ermenilerin de İstanbul'dan çıkarılmasının Rumlarda olduğu gibi ciddî ekonomik sorunlar yaratabileceğini vurgulamıştır (The Times: 13 December 1922).

İsmet Paşa Ankara'ya çekmiş olduğu telgraftan Lord Curzon'un isteklerinin bununla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Lord Curzon, Ermeni yurdu sorununa dile getirirken, Ermenistan'ın fakir olduğunu ve Ermenilerin istemedikleri bir hükûmet şeklinin bulunduğunu ve bu yüzden de Kilikya'dan da Ermeniler için yurt verilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştır (Şimşir 1990: 211).

Fransız temsilci Barer'in de yine Ermeniler konusuna değinen konuşmadan sonra, İtalyan Garoni söz almış ve ardından da sıra İsmet Paşa'ya gelmiştir (Bilsel 1933: 273; Karacan 1943: 129). Oturuma hazırlıksız gelen İsmet Paşa, daha önce Ankara'da azınlıklarla ilgili olarak hazırlanan bir çalışmayı okumuştur. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğunda azınlıkların milliyetçi iddialarını körüklemek ve imparatorluğu zayıflatarak parçalayıp Türkleri Avrupa'dan , Asya'dan çıkarmak için yapılan hileler ve oynanan oyunlara değinen uzun bir metindi (İnönü 1987: 79).

Yaklaşık üç saat süren konuşmadan sonra İsmet Paşa karşı isteklerini sıralamıştır: Buna göre, 1- Dış tahriklerin giderilmesi lazımdır. 2- Bu Türk ve Rum ahalinin değiştirilmesiyle mümkün olabilir. 3- Kalacak azınlıklar hakkında, Türk vatandaşlığından ayrılmamışlar hakkında olduğu gibi Türk özgürlükçü siyaseti garanti edilecektir (Bilsel 1933: 174; Karacan 1943: 130).

İsmet Paşa'nın yaklaşık 3 saat süren konuşmasını sıkılarak dinleyen Lord Curzon hemen cevap vermiş ve alaylı bir üslûpla İsmet Paşa'nın eskiden bir general ve bir diplomat olarak tanındığını, şimdi ise bir tarih profesörü gibi davrandığını dile getirmiş ve azınlıklar sorununun ahali değiştirilmesiyle bitmeyeceğini ifade etmiştir (Bilsel 1933: 274). Yunan temsilci Venizelos, Amerikalı ve Sırp temsilcilerin konuşmalarından sonra tekrar söz alan İsmet Paşa, özellikle Venizelos'un konuşmasında yer alan Ermenilerle ilgili ifadelerle cevaben yapmış olduğu konuşmada Venizelos'un Ermenilerden bahsetmesine hayret ettiğini, Yunan işgali sonrasında birçok Ermeni'nin ıstırap ve sefaletle mahkûm olduğunu, Ermenilerin Yunanlılar tarafından zorla askere alındığını dile getirdikten sonra "Dünyada Ermenilerin mukadderatına alenen acımağa cür'et edebilecek hükûmetlerin en sonuncusu, onların doğrudan doğruya felâketine sebep olan hükûmettir" şeklindeki

sözlerle Yunan tezini çürütmeye çalışmıştır (Bilsel 1933: 275).

Bu arada Amerikalı temsilciler de azınlıklar ve özellikle de Ermenilerle ilgili oturumlarda Türklerin karşıtı bir tutum takınmaya başlamışlardır. Konferansa gözlemci olarak katılan Amerikalılar hemen her konuda aktif bir görüntü çizmişlerdir. Bunda Lord Curzon'un büyük rolü olmuştur. Çünkü Lord Curzon Türklerle çatıştığı hemen her konuda Amerikalıları işin içine sokmaya çalışmış ve İsmet Paşa'yı yalnız bırakmak için yoğun bir çaba sarf etmiştir (Armaoğlu 2000: 287). Ermeni sorununda da Amerikalıların İngilizlerle birlikte hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Amerikalı temsilci Child'ın azınlıklarla ilgili olarak "Amerikalılar bu mesele uğrunda çok para sarfetmişlerdir. Yalnız bir komite 75 milyon dolara harcadi" (Karacan 1943: 131) şeklindeki sözleri Amerikalıların Ermeni sorunu ve azınlık konularıyla ilgili görüşlerini göstermesi açısından önemlidir.

Ertesi gün, 13 Aralık 1922'de de azınlıklarla ilgili oturumda İsmet Paşa tavizsiz tutumunu devam ettirmiştir. Musevilerin Türk vatandaşlık haklarından yararlandıklarını örnek olarak gösteren İsmet Paşa, Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin, Türklerle kardeşçe yaşayabileceklerini, ancak bir Ermeni yurdu için Türk topraklarının parçalanamayacağını dile getirmiştir. İsmet Paşa, doğu vilâyetlerinin ve Kilikya'nın Türkiye'den ayrılmasının mümkün olmadığını, Türkiye'nin bağımsız Ermeni Cumhuriyeti ile bir barış imzaladığını ve başka bir Ermenistan'ın kurulmasının akla getirilmemesi gerektiğini bir kez daha hatırlatmıştır (Bilsel 1933: 266).

İsmet Paşa-Lord Curzon söz düellosu şeklinde geçen oturumda, İsmet Paşa'ya cevap verme işi yine Lord Curzon'a düşmüştür. Lord Curzon Ermenilerin Türk yönetiminden memnun olmadığını, Anadolu'da yaşayan Ermeni sayısının 3 milyondan 130 bine düştüğünü, 60 bin Ermeninin Fransızlarla birlikte çekilerek yurtlarını terk ettiklerini iddia etmiştir. Lord Curzon bu durumda Ermenilerin güvenli bir durumda bulunmadıklarını ve himayesiz bırakılmayacağını ifade etmiştir. Bir Ermeni yurdu kurulması teklifinin İsmet Paşa tarafından Türkiye'nin parçalanmasına yol açacağı gerekçesiyle reddedilmesinin doğru olmadığını ve bunu dünyanın iyi gözle karşılamayacağını ileri süren Lord Curzon, konunun Milletler Cemiyetinin müdahalesiyle çözümlenmesi gerektiğini savunmuştur (Bilsel 1933: 277). Kendi ellerinin temiz olduğunu söyleyen Lord Curzon, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi gerektiğini ve cemiyetin azınlıklarla ilgili kararlarını kabul etmesinin şart olduğunu ileri sürmüştür (Bilsel 1933: 277). Lord Curzon 13 Aralık oturumunda yapmış olduğu konuşmaya şu ağır ifadelerle tamamlamıştır: "Bu sabah çok ciddi bir dil kullandım. Çünkü Türkiye heyeti birçok meselelerde olduğu gibi bu işte de konferansın içinde bulunduğu vaziyeti güç anlıyor gibi görünüyor. Bu konferansın gayesi var. Müttefikler, bu gayeye götüren yol üzerindeki engelleri yıkmaya çalışıyorlar. Türk heyeti, engelleri kurmağa çalışıyor. Bu sonuna kadar böyle devam edemez. Avrupa'nın yapacağı başka işler vardır. Azınlıklar işi herhangi bir işten ziyade dünyanın gözünü çekiyor. Konferans hakkında, bu meseleyi halledişine göre hüküm verilecektir. Türkler makûl olmayan bir tavır alır, bundan dolayı konferans kesilir ise, bütün dünyada Türk heyeti lehine söylenecek tek bir söz var mı? Bilmiyorum. Ankara'da belki, amma başka yerde asla bir mesnet bulamayacaktır" (Bilsel 1933: 277-278).

Lord Curzon'un bu sözleri, hâlâ karşılarında ezik Osmanlı diplomasının temsilcilerinin yerine, yeni bir devletin temsilcilerinin ve yeni bir anlayışının bulunduğu kabul edilmek istenmediğinin tipik bir kanıtıdır. Aynı gün Amerikalılar da İsmet Paşa'yı ziyaret etmişler ve onlar da Ermeni yurdu isteklerini dile getirmişlerdir. Bu istek de İsmet Paşa tarafından kesin olarak reddedilmiştir (Şimşir 1990: 216).

İsmet Paşa, Lord Curzon'un bu tehdit kokan konuşmasına ertesi gün, 14 Aralık 1922'de cevap verme gereğini duymuş ve öncelikle Lord Curzon'un kullandığı üslûbun kendisini üzdüğünü ifade etmiştir. Türkiye'deki Ermenilerin bütün kitaplarda 1.290.000 – 1.500.000 arasında gösterildiğini ve Kilikya'yı terk edenlerin, Ermeni komiteler tarafından zorla çıkarıldıklarını ağlayarak anlattıklarını dile getirmiştir (Bilsel 1933: 279). Lord Curzon'un "Türkiye kadar büyük bir memlekette Ermenilere bir köşe bulunamaz mı?" şeklindeki sorusuna İsmet Paşa "Memleketleri Türkiye'den çok büyük devletler vardır, hem de bizden yeni ayrılan yerlerde çok geniş yerler vardır. Türk kalan ülke, hiç parçalanma kabul etmez bir küldür. Şark vilâyetlerinde ve Kilikya'da Türk ahali yurtlarını ecnebî istilâsına karşı, hesapsız fedakârlıklarla müdafaa etmişlerdir. Yerlerini hiç kimseye vermezler" şeklindeki sözlerle cevaplandırmıştır (Bilsel 1933: 279-280; Karacan 1943: 135-136).

İsmet Paşa, Lord Curzon'un kendi ellerinin temiz olduğu ve bu yüzden de Milletler Cemiyetinden korkularının olmadığına dair sarf ettiği sözlere karşılık olarak, Türkiye'nin Milletler Cemiyetinden korkusunun olmadığını, asıl olarak hiçbir memlekete saldırmayan ve tahrip etmeyen Türklerin ellerinin temiz olduğunu sert bir üslûpla dile getirmiş ve Milletler Cemiyetine barışın imzalanmasından sonra gireceğini ifade etmiştir (İnönü 1987: 85; Bilsel 1933: 280). İsmet Paşa'nın şiddetle karşı çıkması ve kararlı tutum karşısında Lord Curzon yumuşamış ve bunu diğer devletlerin temsilcileri takip etmiştir. İsmet Paşa'nın yapmış olduğu açıklamalardan tatmin olduklarını beyan eden İtilâf Devletleri temsilcileri konunun tali komisyona gönderilmesini kabul etmişlerdir (Karacan 1943: 137).

Daha önce de değinildiği gibi, Ermenilerle ilgili olarak resmî oturumların dışında da yoğun bir faaliyet söz konusuydu. Bunlardan biri Fransızların, İsmet Paşa'nın kaldığı otele Ermeni yurdu ile ilgili bir propaganda bildirisi asmalarıdır. "Ermenistan İçin Konferansa Çağrı" başlığını taşıyan bu bildiride İtilâf Devletlerinin Türk Ermenistan'ını (!) kurtarmak için savaş ilân ettiklerini, 1.200.000 Ermeni'nin öldüğünü, 600.000'den fazla Ermeni'nin göçmen olarak evsiz barsız, dağılmış bir biçimde yaşadığı öne sürülmekte ve vakit geçirilmeksizin bir Ermeni millî yurdu kurulması istenmekteydi.⁹

Gayriresmî çabaların bir başkası ise İsviçreli bir profesöre aittir. İsviçreli profesörün başkanlığında İsmet Paşa'yı ziyaret eden heyet, sözü yine Ermeni konusuna getirmiş ve İsmet Paşa'nın açıklamalarından pek tatmin olmamıştır. Profesörün "Ermeni yurdu istiyoruz. Ermenilere bir yer ayıracaksınız, içeride ve dışarıda bulunan orada yerleşecekler, böylece memleketiniz içinde bir Ermeni yurdu husule gelecek" şeklindeki konuşması karşısında İsmet Paşa, bu kez sertleşmiş ve

⁹ Bu bildirinin tam metni 19. 12. 1922 tarihli Journal de Geneve'de yayınlanmıştır (Şimşir 1990: 229-230)

“Haksız bir şey istiyorsunuz. Sizin istediğiniz Türkiye'nin insanları arasında ahengin kurulması değil, bunun bozulmasıdır. Zihniyetiniz vatandaşlar arasında ahenk olmamasını isteyen bir istikamettedir. Fena yoldasınız. Muvaffak olamazsınız. Bana memleketin bölünmesini teklif ediyorsunuz. Biz memleketimizi parçalanmaktan kurtarmak için bütün Cihan Harbi boyunca uğraştıktan sonra, dört sene daha uğraşmışızdır. Sizin cemiyetinizin yapacağı mücadele, bizim yendiğimiz devletler ve güçlükler yanında çok ehemmiyetsiz kalır. Çok az gelirsiniz.” diyerek İsviçreli profesörü kovmuştur (İnönü 1987: 82).

Bu arada "Ermeni yurdu" sorununun tali komisyonda ele alınması yoluna gidilmiştir. 23 Aralık 1922'de tali komisyonda gündeme gelen Ermeni yurduyla ilgili olarak Ermenilerin konuşurulması isteğine Türk temsilci Dr. Rıza Nur şiddetle karşı çıkmış ve Türk heyetinin buna hazır olmadığını bildirmiştir. Rıza Nur, Müttefiklerin Ermenileri dinleyebileceğini, ancak bunun konferans zabıtlarında yer alamayacağını söyleyerek oturumu terk etmiştir (Bilsel 1933: 287).

Noradunkyan Hadisyan, Paşalyan ve Aharonyan Efendilerinden oluşan Ermeni heyeti, Türk tarafının bulunmadığı tali komisyonda 26 Aralıkta söz alabilmiştir. Ermenilerin yurt isteklerini bir kez dile getirdikleri bu konuşmalarda, Ermeni yurdunda asker toplamanın serbest olması ve Patrikhanenin bağımsız kalması yönünde yeni görüşler de ortaya koymuşlardır (Uras 1976: 731-737).

Bu arada İngiliz basınında Ermeni sorunu dâhil, hemen hiçbir konuda ilerleme kaydedilmemesi, Türklerin aşırı şekilde kibirli, fanatik ve hatta küstahlığı ile Sovyet tahriklerine bağlanmıştır. Ayrıca Batılı devletlerle anlaşmaya yanaşmayan II. Mahmut dönemindeki Navarin Baskını hatırlatılarak, örtülü bir tehdit gündeme getirilmiştir. Tehdit ve bir anlamda hakaret dolu yazı, şu ilginç cümleyle sona ermiştir: “Bu günkü koşullar, 1827 yılıyla aynı değildir, fakat o yılda verilen ders bugün Ankara, İstanbul ve Lozan'da da dikkate alınmalıdır” (The Times: 28. December 1922).

Tali komisyonun 30 Aralık 1922 tarihli toplantısında Amerikalı temsilci, Fransız temsilci Montagna ve İngiliz temsilci Rumbold yapmış oldukları konuşmalarda Ermeni yurdu isteklerini bir kez daha tekrarlamışlarsa da, Türk tarafını yumuşatamamışlardır (Meray 1969: 242). Tali komisyon Ermeni sorunuyla ilgili olan azınlıklar son toplantısını 6 ocak 1923 tarihinde yapmıştır. Fransız temsilci Montagna ve İngiliz temsilci Sir Horace Rumbold'un Ermeni yurdu kurulması yönündeki isteklerini tekrar ettikleri konuşmalar sonrasında söz alan Dr. Rıza Nur “İtilâf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasi âlet yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların te'dibi olmuştur. Tedip ile sari hastalık, açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mes'uliyeti bize değil, İtilâf Devletlerine aittir. Ermenilere mükâfat lazımsa siz verin!.. El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklâl verilmeliymiş. Biz bunlara kaniiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklâlleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler? Siz bunlara istiklâllerini, yurtlarını verin, biz de derhâl verelim” şeklindeki konuşması sonrasında oturumu terk etmiştir (Nur 1968: 1063).

Rıza Nur'un bu tavrı İngiltere'de "Türklerin huysuzluk gösterisi" olarak değerlendirilmiştir. Sir Horace Rumbold'un, Türkiye'nin nüfusu içinde çok az bir çoğunluğa sahip azınlık toplumuna (Ermeniler) çok az bir arazinin yurt olarak bırakılmasının zor olmayacağı ve bunun içinde Ermenilere Kilikya'da deniz ile Fırat arasında 200.000 – 300.000 kişiyi barındırabilecek bir arazinin verilmesini önermesi son derece masum bir istek olarak ele alınmıştır. Dr. Rıza Nur'un bu istekleri protesto ederek oturumu terk etmesi ise, bir huysuzluk ve nezaketsizlik olarak değerlendirilmiştir (The Times: 8 January 1923. a).

Türk temsilcilerin zaman zaman diplomatik kuralları da hiçe sayarak "Ermeni yurdu" konusunda göstermiş oldukları kararlılık, Batılılar tarafından genelde bir inatçılık ve kendilerine hakaret olarak görülmüş, hatta bu nedenle İtalyan ve Fransız temsilcilerin Türklere karşı kesin bir cephe oluşturdıkları yorumları yapılmıştır (The Times: 8. January 1923. b).

Fransız ve İtalyanların Türklere karşı oluşturmuş oldukları cephe de Türk heyetinin görüşünü değiştirmemiştir. Özellikle İngilizlerin Boğazlar konusunda, kendi lehlerinde ilerlemeler görmelerinin de etkisiyle, Türk tarafının kesin tavrı karşısında Batılı devletlerin temsilcileri de, zaten kendileri için hayatî bir önem taşımayan Ermeni Sorununda yumuşamışlar ve ısrarlarından vazgeçmişlerdir. Bu konuda İsmet Paşa'nın konuştuğu bir İngiliz yetkilinin "İsmet Paşa! Senelerce çok şeyler söyledik, çok şeyler vaat ettik. Bütün dünyada çok taahhüt altına girdik. Şimdi bunlara son verirken, bu kadar merasim yapılmasını neden yadırgıyorsun?" (İnönü 1987: 85) şeklindeki sözleri Batılıların Ermeni sorununa bakışlarını ve bu sorunu ne kadar gündemde tutabileceklerini göstermesi açısından önemlidir.

Ermeni Sorunu tali komisyonda son olarak 9 Ocak 1923'te hazırlanan bir raporla gündeme getirilmiştir. Bu raporda İtilâf Devletleri iki önemli taviz verdikleri görülmüştür. Buna göre Batılılar, Gayrimüslimlerin korunmasıyla ilgili isteklerinden vazgeçmişler ve Milletler Cemiyetinin İstanbul'da temsil edilmesi fikrini terk etmişlerdir. Yine Türk tarafının geniş kapsamlı bir genel af ilânını ve azınlıkları askerlik görevinden muaf tutmayı reddetmesine de itiraz edilmemiştir (Sonyel 1986: 317). Tali komisyonun raporunun İsmet Paşa ve Lord Curzon tarafından kabul edilmesinden sonra Lozan'da Ermeni konusu bir daha resmî görüşmelerde gündeme gelmemiş ve doğal olarak da antlaşmaya bu konuyla ilgili herhangi bir hüküm girmemiştir (Gürün 1983: 304).

Ermeni konusundaki uzlaşma konferansın tıkanmasını önleyememiştir. Musul Sorunu, kapitülasyonlar, borçlar, savaş tamirâtı bedeli ve Karaağaç gibi sorunların çözümlenmemesi sonucu konferans 4 Şubat 1923'te kesintiye uğramıştır.

Diplomatik çabalar sonucunda 23 Nisan 1923'te başlayan ikinci dönem görüşmelerine, İngiltere'nin -Boğazlar ve Musul Sorunlarında istediklerini almış olmanın rahatlığıyla- eskisi kadar önem vermemesi Türk tarafını rahatlatmıştır. İngiltere'nin zorluk çıkarmadığı bir konferansın Türkiye için daha kolay geçeceği bir gerçektir.

İkinci dönem görüşmelerinde Ermeni sorunu resmî ya da gayriresmî yollardan hemen hemen hiç gündeme gelmemiştir. Bu Batılı devletlerin Ermeni sorunu yüzünden konferansın kesilmesini göze alamadıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bir başka deyişli Batılılar yıllardır savundukları ve gündemde tuttıkları

bir konu için ilk dönem görüşmelerinde son bir merasim düzenlemişler ve konuyu şimdilik kendi çıkarları açısından kapatmışlardır.

Bununla birlikte, Lozan Konferansının ikinci döneminde taraflar arasındaki çekişmelerden başka, Sovyet temsilcisi Vorovski'nin öldürülmesi ve İsmet Paşa ile ilgili suikast söylentileri konuşulmuştur. Birinci dönem görüşmelerinden hayal kırıklığı ile ayrılan Ermeniler, faaliyetlerini daha önce de olduğu gibi bir kez daha yasal yolların dışına çıkararak, İsmet Paşa ve diğer Türk temsilcilere suikast çabalarına yönelmişlerdir.

Ermenilerle ilgili suikast söylentileri, Sovyet Vorovski'nin Lozan'da öldürülmesinden sonra daha ciddiye alınmaya başlanmıştır. Bu konuda Heyet-i Vekili Reisi Rauf Bey Ankara'dan çektiği telgrafla İsmet Paşa'yı uyarmıştır. Rauf Bey 14 Mayıs 1923 tarihli telgrafında Taşnak ve Hınçak üyesi olan iki Ermeni grubunun Lozan'a geçtiklerini bildirmiş ve dikkatli olunmasını tavsiye etmiştir (Şimşir 1994: 307). Rauf Bey aynı yöndeki bir başka telgrafi Paris temsilciliğine de çekmiştir. Bu telgraflarda Çerkes Ethem'in de Lozan'a geçtiğinin bildirilmiş olması oldukça ilginçtir (Şimşir 1994: 309).

Konuyla ilgili olarak Türkiye'deki gazetelerde de haberler çıkmış ve uyarıcı yazılar yayımlanmıştır (Kutay 1956: 44-52). Türk basınının yanı sıra dünyadaki diğer basın-yayın kuruluşlarında da benzer haberlerin alınması üzerine İsviçreli yetkililer İsmet Paşa ve Türk heyetiyle ilgili koruma tedbirlerini artırmışlardır (Kutay 1956: 52-53). Daha önceki yıllarda Talat Paşa'nın Berlin'de, Cemal Paşa'nın da Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürülmüş olması ve Sovyet temsilci Vorovski'nin bir rejim muhalifi tarafından öldürülmesi suikast iddialarına ciddiye kazandırmıştır.

Bu arada İsviçreli yetkililerin İsmet Paşa'ya tahsis edilen otomobildeki Türk bayrağının indirilmesi yönündeki teklif, İsmet Paşa tarafından hemen reddedilmiştir (Karacan 1943: 316). Alınan tedbirler sonucu ikinci bir Vorovski olayı yaşanmamış ve Ermeni komitacılar ortalıkta görünmemişlerdir.

Lozan Barış Konferansında diğer konularda da uzlaşma sağlanmasıyla birlikte antlaşma 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Antlaşma metninde Ermenilerle doğrudan ilgili herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Türkiye'de yaşayan veya yaşamak isteyen Ermenilerin durumuna genel bir ifadeyle uyrukluğa ilgili bölümde değinilmiştir. Lozan Antlaşmasının Türkiye'nin dışında kalan ve ülkeye dönmek isteyen Ermenileri de ilgilendiren 31. maddesi şu şekildedir: "18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde¹⁰ hükümleri uyarınca Türk uyrukluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyrukluğa kazanan kişiler, işbu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyrukluğunu seçmek hakkına sahip olacaklardır" (Soysal 1983: 94-95).

Antlaşmanın dolaylı da olsa Ermenileri ilgilendiren 32. maddesi ise aynen şöyledir: "İşbu antlaşma gereğince Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş ve bu topraklardaki halkın çoğunluğundan soy bakımından ayrı olan 18 yaşını geçmiş kişiler, bu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak iki yıllık süre

¹⁰ Lozan Antlaşmasının 30. Maddesine göre Türkiye'den ayrılan topraklara yerleşmiş Türk uyruklular kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu olacaklardı. (Soysal 1983: 93).

içinde, halkın çoğunluğu kendi soyundan olan devletlerden birinin uyrukluğunu, o devletin izni koşuluyla seçebileceklerdir” (Soysal 1983: 94).

Antlaşmada azınlıklarla ilgili hükümler de Türkiye'deki Ermenileri ilgilendirmektedir. Bunlardan biri 39. Maddedir. Buna göre Müslüman olmayanlar Müslüman olanlarla özdeş, medenî ve siyasal haklardan yararlanabileceklerdi. Yine Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktı (Soysal 1983: 95).

Lozan Konferansı sırasındaki görüşmelerden ve daha sonra imzalanan antlaşmada yer alan hükümlerden de anlaşıldığı gibi, Türkiye açısından Ermeni Sorunu gerek ulusal plânda, gerekse uluslar arası alanda kapanmıştır.

Sonuç

20 Kasım 1922 - 24 Temmuz 1923 tarihleri arasında iki dönemde cereyan eden Lozan Konferansı, yüzyıllardır devam eden bazı sorunları çözüme kavuştururken, günümüze değin devam eden bazı sorunlara da kaynaklık teşkil etmiştir. Bazı sorunlar ise çözümlenmiş olmakla ya da çözümlendiği sanılmakla birlikte, sonraki dönemlerde yeniden güncelleşmiş ve nitelik değiştirerek uluslar arası diplomaside yerini almıştır. Ermeni sorunu da Lozan'da çözümlenen ya da çözümlendiği varsayılan sorunlardan biridir.

Ermeni sorunu ağırlıklı olarak Lozan Konferansının birinci döneminde gündeme gelmiş ve sert tartışmalara neden olmuştur. Sorun konferans boyunca üç farklı boyutta ele alınmıştır. Öncelikle Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Türklerin mübadelesi ele alınmıştır. Anadolu'daki Rumlar gibi Ermenilerin de mübadele kapsamına alınması durumunda yeniden göçmen sorunu yaşanabileceğini düşünen İsmet Paşa, bu konuda TBMM Hükûmetini razı etmiş ve mübadele fazla tartışmaya yol açmadan gündemden kalkmıştır. Ermenilerle gündeme getirilen iki konu soykırım iddialarıdır. Batılı devletlerin temsilcileri bu konuda Türk tarafını köşeye sıkıştırarak, diğer konularda taviz koparmak istemişlerse de, Türk Heyeti belgelere dayanarak iddiaları reddetmiş ve Batılıların elindeki rakamların gerçek dışı olduğunu ileri sürmüştür. Üçüncü ve belki de en ağırlık olarak gündeme getirilen konu ise, Anadolu'da Ermenilere bir yurt verilmesidir. Misak-ı Millî konusunda kararlılık, bu isteğin de gerçekleşme imkânını ortadan kaldırmıştır.

Tüm bu konular, konferans boyunca farklı mekânlarda ve değişik taraflarca gündeme getirilmiştir. Türk Heyeti, Ermeni sorunuyla ilgili olarak bir yandan İtilâf Devletlerinin temsilcileriyle resmî oturumlarda mücadele ederken, resmî oturumlar dışında da Ermeniler, Amerikalılar ve hatta İsviçrelilerle karşı karşıya kalmıştır.

Görüşmeler esnasında, mübadele konusunda yukarıda da bahsedildiği gibi hemen ilk günlerde bir uzlaşma sağlanırken, soykırım iddiaları ve Ermeni yurdu konularında ciddî gerginlikler ortaya çıkmıştır. İtilâf Devletlerinin temsilcileri resmî ve gayriresmî yollardan soykırım ve yurt konularındaki ısrarlarını sürdürmüşlerdir.

Taraflar arasındaki değişik yaklaşımlar doğal olarak farklı rakamların, değişik tarihsel yaklaşımlar da farklı beklentilerin doğmasına yol açmıştır. Batılı devletlerin temsilcilerine göre soykırım (!) esnasında 1.500.000 civarında Ermeni öldürülmüştü ve bu ancak oldukça geniş olan Anadolu'da Ermenilere bir yurt verilmesiyle telâfi

edilebilirdi. Türk tarafı ise sevk ve iskân kanununun uygulanması sırasında ve daha önceki yıllarda 300.000 civarında Ermeninin öldüğünü, herhangi bir sistemli soykırım uygulanmadığını ve doğal olarak da Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunluğu oluşturmamış olan Ermenilere yurt verilemeyeceğini dile getirmiştir.

Ermeni konusundaki farklı bakış açısı, aslında konferansın tümüne de yansıyan bir durumdur. Batılı devletlerin kendilerini galip kabul ederek Mondros ve Sevr'e göre düzenleme yapmak istemelerine karşın, Türk tarafı tam zıddı bir anlayışla Misak-ı Millî ve Mudanya'ya göre bir barışın imzalanması için çaba sarf etmekteydi. Lozan'dan günümüze yansıyan belki de en ilginç nokta, 1923'ler ile 2000'ler arasında tarafların yaklaşımları, tezleri ve iddialarında ciddi benzerliklerin bulunmasıdır. Batılı devletler 1923 yılında, Lozan'da Ermenilerle ilgili olarak Türkleri sıkıştırmak için ne yapmışlar ve söylemişlerse, bugün de aynı iddialarda bulunmaktadır. Buna karşılık Batılıların iddialarına Türklerin verdikleri cevaplarda da dün ile bugün arasında ciddi benzerlikler vardır. İsmet Paşa ve Dr. Rıza Nur'un Lozan'da öne sürdükleri görüşlerle günümüzde zaman zaman gündeme gelen Ermeni soykırımı iddialarına verilen cevaplar hemen hemen aynıdır. Bu bir anlamda Batılıların hâlâ Sevr'e, Türklerin ise Misak-ı Millî'ye dayandıklarını kanıtlamaktadır. Bütün bunlardan hareketle, Ermeni sorununun tarihsel ve akademik bir sorun olmaktan çok, siyasal ve ekonomik çıkarlar açısından ele alınana bir sorun olduğu söylenebilir.

Aslında Lozan Konferansı görüşülen tüm konular ve gündeme gelen sorunlar açısından bir bütündür. Batılı devletler bu bütün içinde yer alan kendileri için hayati önem taşıyan konularda başarı sağlayabilmek ve Türk tarafını tavize zorlamak için Ermeni sorunu gibi kendileri için tali önem taşıyan bir konuyu zaman zaman gündeme getirmişlerdir. Ermeni sorununda yumuşamaları da bu çerçevede ele alınabilir. Bu yumuşamaya, Türklerden karşı bir iyi tavır beklentisi içine girdikleri bir gerçektir. Böylesi bir politikada İngiltere'nin başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Ermeni yurdu konusu konferansın gündeminden kalkmış, ancak Boğazlar ve Musul konuları İngiltere'nin istediği biçimde sonuçlanmıştır. Bu bir tesadüf olmasa gerek.

Lozan'daki Ermeni sorunu, Batılı devletlerin yeni Türk devleti üzerinde uluslar arası bir baskı oluşturmaları yolunda bir başlangıç teşkil ederken, Türk devleti için de Misak-ı Millî konusunda tavizsizlik ve kararlılık geleneğinin doğmasına yol açmıştır. Ermeni yurdu isteklerine karşı Türk tarafının geliştirdiği tutum, Misak-ı Millî'nin uluslar arası bir konferansta sınanmasına ve uygulanabilirliğinin ölçülmesine olanak sağlamıştır.

Savaştan yeni çıkmış ve yorgun bir ulusun temsilcilerinin toprak bütünlüğü konusunda Lozan'da göstermiş olduğu direniş, antlaşma metnine de yansımış ve Ermenilerle ilgili hiçbir hükme yer verilmemiştir. Böylece Ermeni sorununun sona ermiş olduğu Batılı devletlere de teyit ettirilmiştir.

Kaynaklar

- AKŞİN, Sina, (1976), *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, I. Cilt, İstanbul, Cem Yayınevi.
- ARMAOĞU, Fahir,(2000) "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri",*Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler-*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 281-297.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal. (1960), *Nutuk*, II. Cilt, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- BİLSEL, Cemil, (1933), *Lozan*, II. Cilt, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası.
- GÜRÜN, Kamuran, (1983), *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- İNÖNÜ, İsmet, (1987), *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- KARACAN, Ali Naci, (1943), *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- KARAL, Enver Ziya, (1983), *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, Ankara,Türk Tarih Kurumu Yayınları
- KOÇAŞ, Sadi, (1967), *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Altınok Matbaası.
- KUTAY, Cemal, (1956), *Lozan'da İsmet Paşa'yı Kim Öldürecek?*, Tarih Konuşuyor: 7, İstanbul: Ercan Matbaası.
- MERAY, Seha,(1969), *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar. Belgeler*, I. Cilt, 2. Kitap, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- MERAY, Seha- OKYAR, Osman (1977), *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- NUR, Rıza, (1968), *Hayat ve Hatıratım*, 3. Cilt, İstanbul: Altıdağ Yayınevi.
- SONYEL, Salahi R., (1986), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II. Cilt, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SOYSAL, İsmail, (1983), *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SÜSLÜ, Azmi, (1995), *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara: Kars Kafkas Üniversitesi Yayınları.
- ŞİMŞİR, Bilal, (1990), *Lozan Telgrafları*, I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ŞİMŞİR, Bilal, (1994), *Lozan Telgrafları*, II.Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Talat Paşa'nın Anıları*, (1986), Haz. Mehmet Kasım, İstanbul: Say Yayınları.
- The Times*, "Turkey in Europe", 13 December 1922.
- , "Clouds at Lausanne", 28 December 1922.
- , "Turkish Display of Temper an Incident at Lausanne, 8 January 1923.a.
- , "Angora and Lausanne", 8 January 1923.b.
- Türk İstiklal Harbi*, (1995), II. Cilt, 6. Kısım, 4. Kitap, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.
- URAS, Esat, (1950), *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara: Yeni Matbaası.